

УДК 330.101

Ю. К. Зайцев,
д. е. н., професор, КНЕУ імені Вадима Гетьмана

ЛЮДИНОЦЕНТРИЧНА ПАРАДИГМА СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ ЯК УМОВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

У статті розкриваються основні чинники, напрями та тенденції трансформації парадигми визначення місця та ролі людини, працівника, у суспільному виробництві, визначаються механізми безпосереднього зв'язку такої трансформації із розвитком продуктивних сил, економічних відносин. Значна увага у статті приділяється виявленню внутрішніх протиріч, чинників, які впливають на умови та характер формування системи економічних відносин, розуміння місця та ролі людини у процесі трансформації економіки та суспільства в Україні.

The article describes the key factors, trends and tendencies transformation paradigm defining the place and role of human worker in social production, determined by direct communication mechanisms such transformation with the development of productive forces and economic relations. Considerable attention is given in the article revealing the internal contradictions of factors that affect the condition and character of the system of economic relations, understanding the place and role of man in the process of transformation of economy and society in Ukraine.

Ключові слова: людина; парадигма; праця, мотивація, економічна, соціальна інформативна, інноваційна, комунікативна людина; людський, інтелектуальний, соціальний капітал; економічні відносини, науково-технічна революція; суспільство знань; соціальне партнерство; економічна та соціальна поляризація; інституціональна симетрія.

Keywords: man, paradigm, work, motivation, human, intellectual, social capital, knowledge society, social partnership, institutional symmetry.

Постановка проблеми: Досліджуючи сутність таких явищ і процесів у суспільстві, як виробництво економічних благ, продуктивні сили, економічні відносини, економічні потреби, власність тощо, ми, за будь-яких умов, виходимо із розуміння того факту, що усі вони пов'язані з діяльністю людини, індивіда. Отже, людина є невід'ємною складовою, елементом будь-якої складної соціальної системи. Принципова особливість функціонування індивідів у такій системі, і, зокрема у суспільному виробництві, полягає у тому, що вони, виступаючи кінцевим результатом виробництва, водночас знаходяться у власному постійному процесі руху, під час якого "оновлюють самих себе в такій же мірі в якій вони оновлюють створюваний ними світ багатства"[1], визначаючи та опосередковуючи, таким чином, усі соціальні процеси: економічні, політичні, духовні тощо. Тому пізнання діалектики якісних змін, що відбуваються у характері та змісті праці індивіда, системі мотивів його діяльності, функцій і ролі у суспільному виробництві під впливом трансформації технологічних способів виробництва, соціально-економічних відносин та зворотного впливу на умови, динаміку такої трансформації з позицій забезпечення прогресивного розвитку суспільства ми вважаємо доцільним, актуальним і перспективним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: сформульовані вище проблеми плідно досліджувалися та досліджуються відомими вченими: Й.А. Шумпетером, К. Поланьї, Г. Беккером, А. Маслоу, Д. Беллом, П. Кругманом, К. Крауч, Д. Нортон, К. Лавалем, Е.М. Лібановою, А.М. Колотом, О.А. Грішнвою, А.В. Бузгалінін, А.І. Колгановим, В.Л. Інземцевим та багатьма іншими науковцями. Однак, сутнісний субстанціональний простір трансформацій людини та праці настільки багатогранний, що предмет його дослідження дозволяє відкривати усе нові потенційні можливості розвитку особистості, як ключового елемента економічного та соціального прогресу.

Формулювання цілей статті: основними цілями та завданнями статті є дослідження еволюції поглядів представників економічної думки на сутність людини праці, її місця, мотивації та характеру діяльності в економічному житті суспільства на різних історичних етапах його розвитку; виявлення нових, інноваційних якостей праці індивіда в умовах формування постіндустріального суспільства; характеристика природи протиріч в українському суспільстві, які гальмують формування людиноцентричної парадигми розвитку національної економіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як соціальна істота, людина вважається універсальним компонентом будь-якої соціальної, у тому числі й економічної, системи, оскільки є "елементарним носієм соціальної системної якості"[2], займає центральне місце в її структурі, тобто внутрішній організації, адже така організація завжди уявляє собою сукупність певних соціальних відносин: економічних, духовних, особистих, носіями яких виступають окремі особи, колективи, соціальні прошарки та верстви населення. До того ж, саме людина забезпечує таку функцію соціальної (економічної) системи як взаємодія її з природним та зовнішнім соціальним середовищем, виступає головним суб'єктом та об'єктом управління, як інструмента інтеграції системи, збереження її якісної визначеності, вдосконалення та розвитку, забезпечує формування, перетворення та використання соціальної інформації з метою реалізації цілей своєї діяльності. Узагалі, "історія, - зазначали К.Маркс і Ф.Енгельс, - не робить нічого, вона " не володіє ніяким неосяжним багатством ", вона " не б'ється ні в яких битвах "! Не " історія ", а саме людина, дійсна жива людина - ось хто робить усе це, усім володіє та за все бореться. Історія - не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі "[3].

Наведена вище характеристика ролі людини у системі суспільного виробництва не може, разом із тим, заперечити того факту, що еволюція поглядів на її місце у цій системі має давню та складну історію. Складність такої еволюції пояснюється, насамперед, тим, що протягом значного історичного періоду місце людини у системі економічних відносин не пов'язувалося безпосередньо з її продуктивною працею, воно визначалося такими чинниками, як приналежність до владних структур, власністю на основні фактори виробництва - землю, капітал, тощо. Зокрема, праця у безпосередньому процесі виробництва вважалася справою нижніх верств населення тієї чи іншої країни, отже не заслуговувала на увагу суспільства та дослідників закономірностей його розвитку. Навіть в епоху європейського Відродження, коли відбулося " тотальне ", за висловом деяких вчених, " звернення до матеріального світу, людини, як його невід'ємної та кращої частини ", яке, врешті рещт, заклало основи розуміння місця та ролі людини у сучасній економічній системі, " економічна сторона людської діяльності не ставала безпосередньою метою в науковій чи у практичній діяльності "[4].

Водночас, слід зауважити, що саме в епоху Відродження вчені, фактично вперше, звернули увагу на значення інтелектуального та творчого потенціалу людини для її саморозвитку, визначення її місця та ролі у суспільстві. До речі, саме у цей час формується також ява про шляхи розв'язання проблеми вільного часу, яка й у сучасних умовах для багатьох людей є надскладною: з'являється термін - *вчене дозвілля*, тобто вже в епоху середньовіччя почали говорити про потребу та механізми самовдосконалення особи. В умовах економічної та інформаційної свободи ХХІ ст. такий спосіб життя став і доступним і бажаним для людини, хоча, на жаль, і не перетворився для більшості на внутрішню потребу.

Лише у ХVІІІ ст. у Європі склалися принаймні два напрями концептуальних уявлень сутності особи, її місця, мотивації та характеру діяльності в економічному і суспільному житті.

Перший напрямок виходив із того, що місце людини у системі економічних відносин формують, насамперед, такі чинники, як її особиста праця, активна життя позиція, вміння, бережливості. Саме такі чинники, на думку представників цього напрямку, забезпечують природне право людини вважати себе особистістю, творцем, у тому числі й свого життя. Характеризуючи значення та функції праці у процесі історичного розвитку економічних систем і суспільств послідовники такого підходу, фактично із самого початку досліджень закономірностей економічного поступу, визначали непересічне місце праці у системі людських цінностей, вбачаючи у ній основу, " батька " суспільного багатства, а в історії розвитку праці " ключ до розуміння усієї історії суспільства " [5].

Доречі, саме у цей час формуються й основні постулати моделі так званої " економічної " людини. Визначення праці як цілеспрямованої діяльності людей

пов'язаної із видозміненням речовин та сил природи з метою використання їх для задоволення своїх потреб дозволяє окреслити ряд ознак, що визначають характеристики функціонування людини в економічній системі: це, по-перше, усвідомленість будь-якого виду економічної діяльності людиною; по-друге, ця діяльність пов'язана із певними видами фізичних і розумових зусиль людини; по-третє, це багатofункціональність трудової та економічної діяльності людини, оскільки коло її потреб має таку особливість, як здатність розвиватися від певної обмеженої їх кількості до безкінечності (до того ж людина одночасно є й виробником і споживачем різного роду благ); по-четверте, цілеспрямована праця завжди має свій вираз у певному суспільно корисному результаті, або безпосередньому, або опосередкованому.

Ці особливості праці людини можуть бути поглиблені через характеристику поняття: зміст праці. У науковій та навчальній літературі зміст праці розглядається як узагальнююча характеристика процесу праці, яка враховує різноманітність функцій праці, види трудових операцій, що здійснюються, розподіл виробничої діяльності за галузями, фізичну та інтелектуальну напругу працівника у процесі праці, ступінь його самостійності у регулюванні продуктивності трудових операцій, можливість і ступінь новизни у рішеннях, що приймаються підчас виробничого процесу тощо. Отже, досліджуючи характер змін у змісті праці в процесі економічного розвитку, еволюції соціально-економічних відносин, можна визначити ознаки та чинники якісних змін у функціях людини, як організатора виробництва, виробника та споживача, суб'єкта економічних відносин, тобто розкрити його нову роль у суспільному виробництві.

Такі висновки знаходять підтвердження у ставленні до визначення ролі праці у житті суспільства та окремої людини з боку багатьох сучасних дослідників. Так, наприклад, розкриваючи закономірності зв'язку між працею та перспективами розвитку суспільства деякі вчені вважають, що, динаміка праці потенційно служить загальним виразом соціального прогресу, оскільки "праця уявляє собою не просто технологічний робочий процес, вона уособлює економіку, представляючи сферу відносин людей і між собою, і з природою. Те, наскільки результативні, раціональні ці відносини, особливо з природою, у значній мірі залежить від праці, її змісту, характеру, отже від самої людини, від того, як вона здійснює виробництво. Якщо ж при цьому враховувати й уречевлену працю, це означає, що праця представляє всю економіку" [6].

На наш погляд, наведена вище позиція цілком відповідає реаліям економічного життя. Адже дослідження змісту праці, напрямків і динаміки його розвитку, дозволяє побачити увесь багатобарвний спектр процесів, що відбуваються в економічній системі під впливом цього розвитку, - від механізмів реалізації функцій праці і видів трудових операцій до чинників розвитку людського та інтелектуального капіталу; від характеру розподілу виробничої діяльності в умовах індустріального, постіндустріального та інформаційного суспільства до причин, що викликають появу і визначають специфіку соціального капіталу, трансформацію структури соціальної стратифікації тієї чи іншої країни.

НТР, наприклад, кардинально змінило структуру та функції змісту праці. Виходячи з того, що зміст праці у процесі її використання знаходить свій прояв у взаємодії людини із знаряддями та предметами праці, а характер, рівень і принципи такої взаємодії залежать від якості праці, пов'язаної із визначенням цілей економічної діяльності та прийняттям рішень щодо їх реалізації, від способу використання наявних факторів виробництва, місця працівника у системі контролю за процесом безпосереднього виробництва продукту, тобто певного технологічного способу виробництва, можна говорити про те, що в умовах інформаційного суспільства складність праці відіграє надзвичайно важливу роль у зміні місця та ролі людини у системі суспільного відтворення, відносин власності, отже соціально-економічних відносин, кардинально змінюючи як виробничі властивості та можливості працівника, так і характер його взаємодії з іншими суб'єктами господарської діяльності.

Отже, можна зробити перший висновок стосовно чинників, що визначають місце людини в економічній системі та, зокрема, у системі економічних відносин: це праця, її зміст та характер, адекватність її якості потребам продуктивних сил певного історичного періоду, вимогам безпосереднього процесу створення продукту, який користується попитом.

До речі, бажання владних структур України швидко увійти до європейського інституціонального середовища не змінюючи свого ставлення до проблем забезпечення сучасного рівня розвитку характеру та змісту праці, отже якісно нового рівня потреб працівників (ми у даному випадку не говоримо про споживачів узагалі), не прогнозуючи основні інституціональні напрямки, форми, зміст та інструменти становлення нових економічних відносин, задовольняючись тим, що це мають бути відносини притаманні абстрактному капіталістичному суспільству (за принципом "усе як у людей"), виступає однією із головних причин відставання країни у процесах структурного реформування політичної, економічної, соціальної систем суспільства. Водночас, світова економічна наука та практика вже досить давно визначила, сприйняла, досліджує та використовує не лише чинники пов'язані з існуванням та особливостями функціонування таких інститутів як людський та інтелектуальний капітал. Завдяки працям Т. Шульця, Гері С. Беккера та інших дослідників активно застосовується "економічний підхід до соціальних питань", як умови економічного зростання та розвитку.

Зокрема, згадуваний Г.С. Беккер у своїй нобелівській лекції (9.12.1992 р.) підкреслював, що "аналіз людського капіталу допомагає зрозуміти багато закономірностей на ринку праці та в економіці в цілому", а "віра у значення людського капіталу змінила підхід держави до проблем стимулювання економічного зростання та продуктивності" [7].

На думку дослідників наукового доробку вченого, він "широко розсунув рамки неокласичної економічної теорії, яка була усвідомлена ним як універсальна мова характеристики людської поведінки, де б і ким би вона не здійснювалась. Її ключові поняття - рідкість, ціна, альтернативні витрати тощо - стали усе активніше прикладатися до найрізноманітніших аспектів людського життя, включаючи й ті, що традиційно знаходилися у віданні інших соціальних дисциплін" [8]. У даному разі йдеться про те, що в сучасних умовах забезпечення довготривалого соціально-економічного ефекту економічного зростання неможливе не лише поза забезпеченням потужної економічної мотивації працівника, але й поза врахуванням великої кількості позаекономічних чинників такого зростання. Саме такі реалії й не враховуються, на наш погляд, владними структурами країни у їх намаганні запустити механізми самовідтворення національної економічної системи.

Повертаючись до аналізу двох концептуальних підходів до розуміння сутності людини, її місця в економічній та суспільному житті країн періоду становлення економічної та політичної системи капіталізму (зокрема, йшлося про погляди представників наукової думки XVIII ст.) можна відмітити, що *представники другого напрямку* вважали, що сама по собі людина "це тварина, яка бажає задовольнити свої потреби за рахунок будь-яких доступних благ". За цих умов праця у житті людини розглядалася ними як покарання, важка необхідність, антиблаг.

Якщо, згідно першому підходу до визначення місця та ролі людини у виробництві, людина створює себе сама у процесі праці, а суспільство виступає як дробовий об'єднання окремих осіб з метою забезпечення більш ефективного використання необхідних факторів виробництва, то згідно другого - лише цілеспрямована та послідовна діяльність суспільства, держава може сприяти перетворенню людини-тварини у людину, що здатна співіснувати з іншими людьми.

Водночас, вже один із перших серед видатних економістів нового часу - "системних" дослідників закономірностей розвитку суспільного виробництва - А. Сміт закладає критеріальні ознаки нової парадигми функціонування людини, особистості у такому виробництві. Зокрема, у своїй праці "Теорія моральних почуттів" А. Сміт говорить про очевидну недостатність задоволення лише матеріальних, зовнішніх потреб для відчуття себе самодостатньою людиною, здатною знайти своє місце у суспільстві. Вважаючи "підкупання про власні інтереси та особисте щастя збуджувальною причиною усіх наших учинків, що заслуговують на похвалу", він, водночас, виходить із того, що звичка до заощадливості, працелюбності, скромності, та інші якості, пов'язані з реалізацією особистого матеріального інтересу, отже з особистим інтересом людини, є добродійними "нижнього порядку". Вищим ступенем моральної досконалості він вважає здатність людини до обмеження власного егоїзму, прагнення до співпраці з іншими людьми, насамперед за допомогою певних економічних форм та інструментів, що забезпечує економічну свободу кожної особи, отже моральність і законність економічного та суспільного життя.

Фактично А.Сміт формулює проблему визначення чинників, на основі яких згодом відбудеться *трансформація людини "економічної" у людину "соціальну"*. Значно пізніше, у другій половині XX ст., один із капітанів великого бізнесу, президент "Соні корпорейшн" Акіо Моріта підтвердив справедливості і глибину передбачень А.Сміта, сформулювавши у своїй автобіографічній праці "Зроблено в Японії" узагальнення, що базувалося на його власному практичному досвіді: Ми в Японії, наголошував А. Моріта, упевнені: "якщо ви хочете мати високу ефективність і продуктивність, необхідні тісні, сердечні відносини з вашими працівниками, що піднімає моральний дух кампанії. Іноді створити відчуття близькості набагато важливіше, ніж що не будь-яке, отже часом слід приймати рішення, які з технічної точки зору нерациональні. До кінця раціональним можна бути, коли маєш справу з машиною. Однак, якщо ви працюєте з людьми, логіка часто густо повинна поступатися місцем розумінню" [9].

Однак, у час, коли лише відбувалося формування системи виробництва та продуктивних сил індустріального типу, коли домінуючою формою власності була індивідуальна капіталістична приватна власність, якій на ринку праці протистоїла величезна кількість некаваліфікованої робочої сили, здатної працювати за будь-яких умов і на будь-якому виробництві задля задоволення найпростіших потреб, пов'язаних із забезпеченням умов існування - власних і сім'ї, навіть визначні дослідники у процесі аналізу закономірностей економічного розвитку, місця та ролі у ньому людини, розглядали або особливості функціонування у виробництві підприємств, яких доповнюють найамі працівники, (наприклад, Ж.-Б. Сей) або, визнаючи роль свободи, інтелектуальної складової у реалізації права вибору окремої людини, ідеалізували роль матеріального багатства, державного регулювання, психологічних якостей капіталіста (Дж. С. Міль), або, як К.Маркс, відводили чільне місце у прогресивних змінах у системі економічних відносин лише пролетаріату, робітничому класу в цілому.

Так, наприклад, Ж.-Б. Сей у "Трактаті з політичної економії" значну увагу приділяє характеристиці якостей саме підприємств, вважаючи, що економічна могутність Великої Британії того часу має завдячувати саме "чудовому таланту своїх підприємців у практичній справі виробництва та робітників, які вміють добре та швидко виконувати роботу" [10]. На думку автора, саме праця підприємця вимагає "таких моральних якостей, які нечасто поєднуються в одній особі: тут потрібен здоровий глузд, постійність, знання людей та розуміння оточуючих обставин, вміння вірно оцінити важливість продукту, потреби, яку він (підприємець - Ю.З.) повинен буде задовольняти, засоби виробництва; часто тут буде потрібно ще залучити до справи велику кількість людей, закупити самому, або доручити закупити сирі матеріали, зібрати робітників, залучити споживачів, виявити прагнення до порядку та бережливості - одним словом, володіти талантом управління..." [11]. Отже, якщо підприємця притаманні значні організаторські таланти та здібності, то найамі працівником - лише виконавця дисципліна.

Не заперечуючи проти такої характеристики суті та ролі праці підприємств, слід, однак, зазначити, що це лише один із різновидів праці, серед великої сукупності необхідних для створення продукту та забезпечення потреб споживача, особливо в умовах сучасного поділу праці, на який, за певних умов, розповсюджуються регуляторні функції закону граничної користості.

Дж.Ст. Міль (1806-1873), на відміну від Ж.-Б. Сея, фактично поширював право та можливість володіти якостями, якими останній наділяв лише підприємців, на усіх людей. Однак, на думку Міля, яка, власне, й сьогодні є актуальною, реалізувати таке право, забезпечити свободу вибору, соціальну захищеність від свавілля індивідів може лише за умови розвитку системи освіти та сприйняття потреби у постійному розвитку свого інтелекту.

Водночас, вчений ідеалізує механізми розв'язання економічних і соціальних проблем, виходячи з того, що найкращим станом людства міг би бути своєрідний стан застою, за якого люди не прагнули б до збагачення. Головним інструментом забезпечення добробуту за цих умов, на його думку, мало б стати вдосконалення, за допомогою держави, принципів розподілу виробленого продукту, у тому числі й на основі регулювання чисельності населення у бік скорочення [12]. Правда, незрозумілим тоді стають думки Дж.Ст. Мілля щодо розвитку демократії на основі вільного розвитку різних уподобань та здібностей людей. Адже, як мінімум, уподобання та здібності підприємців безпосередньо пов'язані з їх вибором: прагненням до збагачення, хоча й через задоволення потреб інших людей. Та й будь-яка особистість, яка прагне найбільш повної реалізації своїх уподобань і здібностей, тим самим засвідчує наявність потреби у зростанні й матеріального багатства, формуючи, водночас, підстави для його диференціації, оскільки здібності, отже й результати їх застосування у різних людей, об'єктивно завжди різні.

Звичайно, екстенсивна, монотонна, некваліфікована, або малокваліфікована праця, як масове явище у 18-19 ст., не могла стати основою висхідної концептуальної схеми визначення дійсного місця та функцій людини у системі виробництва, системі соціально-економічних відносин, оскільки не сприяла трансформації та розвитку індивідуальних потреб у напрямку змін у характері та змісті праці, її творчого збагачення. Лише завдяки якісним змінам, що відбувалися в економічній системі на основі її циклічного розвитку, перетворенням у структурі та якості елементів продуктивних сил, відносин власності, у XX ст. складаються умови, як для зміни ролі людини у системі виробництва, так і для формування якісно нової парадигми розв'язання теоретичних і практичних проблем такої зміни. В основі такої парадигми лежить ява про те, що "Людство повинно надалі об'єднуватися не примусом, тобто політичними засобами, а інтересами, тобто засобами соціальними" [13].

Новий концептуальний підхід до розуміння суті та принципів мотивації, сформульований одним із класиків теорії державного управління *Абрахамом Маслоу* (американська школа) значно поглиблював філософське ядро мотивації². Зокрема, на думку А. Маслоу "наріжним каменем теорії мотивації повинна бути цілісність організму", тобто цілісність усієї системи потреб та інтересів людини, отже гармонізація її стосунків із іншими суб'єктами економічної та соціальної діяльності". У центрі ж уваги теорії мотивації "повинна бути людина, а не тварина", тобто "будь-яка фізіологічна потреба відкидається в якості центрального пункту або моделі для повністю сформованої теорії мотивації. Будь-яка потреба, основу якої складають потреби організму, уявлялась скоріше нетиповою, ніж типовою у теорії мотивації" [14].

Такий підхід до розуміння сутності системи мотивації свідчить про зростання у другій половині XX ст. потреби суспільного виробництва у формуванні та використанні інтегративних властивостей і функцій людини "економічної" та "соціальної". Потреба ця пов'язана із стрімким розвитком науково-технічної революції яка охоплює практично усі, без винятку, сфери економічної та соціальної діяльності окремої людини, окремої держави, людства в цілому і приводить до появи людини "інформативної", "інноваційної" та "комуникативної".

Проблема дослідження взаємозв'язку між розвитком НТП, НТР і трансформацією місця та ролі людини у суспільному виробництві, системі економічних відносин може бути розв'язана на основі відповіді на запитання: який чинник є рушійною силою науково-технічного прогресу, економічного, соціального розвитку тощо? Абстрактна відповідь – потреби виробництва, людини та суспільства не дає, на наш погляд, повноцінного розуміння суті внутрішніх механізмів такого розвитку. Адже самі по собі потреби, по-перше не можуть зростати, а, по друге, не завжди реалізуються, оскільки домінування, наприклад, споживачів, які лише очікують задоволення потреби, не збільшує можливостей їх задоволення. До того ж, як зазначав Дж. М. Кейнс: "Слід пам'ятати, що людські рішення, оскільки вони впливають на майбутнє – в особистих, політичних або економічних справах, не можуть покладатися на суворі математично обґрунтовані припущення, оскільки відсутня база для їх обґрунтування. *Саме наша природжена жага діяльності є та сила, яка рухає світ (курсів наш)*; раціональна половина нашого "Я" займається, як уміє, відбором альтернатив, розраховує там, де можна, однак вона часто-густо опиняється у тенетах наших примх, настроїв і бажань спробувати щастя" [15].

Отже, слід, мабуть, визнати, що і розвиток і задоволення нових потреб безпосередньо пов'язані з творчою, новаторською, інноваційною продуктивною діяльністю людини, індивіда, яка розриває коло традиційних потреб та інтересів, традиційних технологій їх забезпечення через розробку та впровадження технологій новітніх (у тому числі й управлінського характеру, зокрема у сфері прийняття рішень), через створення високотехнологічної продукції, тобто через розвиток творчого характеру праці, що безпосередньо збільшує можливості виробництва і споживання. Таким чином, можна зробити другий висновок, згідно якого економічний розвиток у сучасних умовах неможливий поза саморозвитком людського фактора, людини, що й визначає її центральне місце у системі суспільного виробництва.

Становлення системи мотивації, яка найбільш повно відповідає призначенню людини у системі виробництва та соціально-економічних відносин, узгоджується у часі з якісними змінами у технологічному способі виробництва, що відбуваються під впливом НТР, у системі відносин власності (швидкий розвиток акціонерної, колективної, інтелектуальної власності тощо), демократизацією економічного життя у більшості розвинених країн. Поглибленню розуміння сутності та продуктивності такої залежності може служити нова парадигма розуміння внутрішніх механізмів і важелів розвитку НТР.

Розвиток НТР не лише змінив увагу про можливості продуктивних сил щодо задоволення матеріальних потреб суспільства та окремої особистості, але й привів до принципової структурної перебудови народного господарства, сектора матеріального виробництва, сукупної робочої сили, принципів, характеру та форм її функціонування, взаємодії з іншими суб'єктами господарювання, форм реалізації відносин власності. За цих умов, на зміну індустріальному типу економіки у найбільш розвинених країнах поступово приходить постіндустріальне господарство та суспільство, головними відмінностями якого є домінуючий характер у відтворювальних процесах сучасних інтелектуальних технологій, інформація та знання, що стають вирішальним фактором інновацій, породжуючи цілу низку трансформацій у системі економічних відносин. Однією з визначальних особливостей і потреб постіндустріального суспільства, що формується під впливом НТР, змін у характері сукупної робочої сили, є перехід до інноваційного типу економіки, головною рисою якої стає створення ідей.

Реалізація ідей вимагає творчих підходів не лише від авторів цих ідей, але й від тих, хто займається їх практичним впровадженням, що стрімко збільшує поле інтелектуальної праці. Такі потреби та зміни стають можливими завдяки значним структурним зрушенням, що відбуваються в інвестиційних процесах і проєктах. Зокрема, одним із найбільш пріоритетних напрямків інвестування в економіці розвинених країн всі останні десятиріччя, як на макро, так і на мікрорівні, є освіта та виробництво нових знань. До того ж, систематичні інвестиції у ці інноваційні сектори економіки роблять усі суб'єкти господарювання: приватний та корпоративний бізнес, держава, домашні господарства, окремі фізичні особи, розуміючи, що соціальний статус людини усе більше залежить від рівня освіти.

Наприклад, у США державні та приватні витрати на освіту за 80-90-рр. XX ст. зросли на 66% і склали 7% ВВП. До того ж, за різними оцінками, до 150 млрд. дол. складають витрати на так звану *освіту дорослих*, в рамках якої, наприкінці XX ст., у різноманітних програмах навчання брали участь 76,3 млн. громадян, або 40% дорослого населення країни (в середині 80-х рр. – лише 13,3%). В цілому з державних джерел різних рівнів у США фінансується 80% усіх закладів освіти. Наслідок такої політики – близько 60% американської робочої сили на початку XXI століття мали вищу та незакінчену вищу освіту, що є одним з найвищих показників у світі. Федеральні витрати урядів США на наукові дослідження та розробки також постійно зростають, не зважаючи на усі коливання у цих питаннях курсу останнього президента.

Така увага з боку правлячих кіл США до розвитку *економіки знань*³ справедливо перетворила цю країну на технологічну та економічну наддержаву. Адже 45% ВВП у США створюється у сфері наукових досліджень, освіти, охорони здоров'я та виробництва програмного забезпечення. На долю країни приходить 36% світових наукових кадрів, 44% витрат на наукові розробки та 72% світового ринку інформаційних послуг. Експорт патентів і технологій із США переважає їх імпорт майже у 8 разів. Близько 2/3 нових робочих місць створюються у сфері *нової економіки*, а витрати на освіту майже у двічі перевищують військові витрати. Як наслідок, в останнє десятиріччя XX ст. інфляція в країні скоротилася із 6,2 до 2,9-3,0% на рік, середньорічні темпи зростання склали 4-5% на рік, а безробіття зменшилося до мінімального за останні тридцять років значення у 3,9% працездатного населення, стабільно зросли доходи населення [16].

Отже, науково-технічна революція та розвиток потреб у подальших змінах усіх елементів продуктивних сил, характеру взаємозалежності між різними суб'єктами економічних відносин, викликали у XX – на початку XXI ст. до життя, до того ж як масове явище, нового працівника, з новими інтересами та мотивами до праці, з новим поглядом на своє майбутнє, з новою увагою про свою роль у виробництві, у системі економічних відносин.

Водночас, як це не прикро, слід констатувати відсутність в економічній політиці України подібної людиноцентричної парадигми націленої на формування основ синергії у стосунках між основними суб'єктами нових економічних відносин, хоча саме в умовах становлення економічної системи, нового суспільства, оснують усі передумови для її максимально широкого та гнучкого використання. Адже сьогодні в країні немає ані соціальних проєктів, які б були реально зацікавлені у поверненні до "моделі Сталіна" і сталінського "гвинтика" у суспільному виробництві, ані стану "консервації" економічних відносин, що виникли на тлі руйнування старих економічних і політичних владних інститутів.

За цих умов виникає питання: чому ж не відбувається гуманізація економічного життя в країні, чому людина праці, творча людина найманої праці, як і в епоху Ж.Б. Сея не перетворюється на центральну постать у виробництві, масово мігруючи на закордонні ринки праці? Відповідь на таке запитання слід, мабуть, шукати не лише у хибих формуваннях системи цілепокладання (мета – засіб – результат) домінуючими у суспільстві політичними силами, але й у глибинних вадах принципів, методологій, механізмів формування нової системи економічних відносин, яка приходить на зміну системі економічних відносин соціалізму. Хибність цих принципів полягає, насамперед, у втраті контролю з боку держави за характером, змістом і методами формування класу нових власників, за динамікою та допустимим, з позиції забезпечення ефективності мотивації до праці, рівнем економічної та соціальної поляризації у суспільстві, за характером структурних змін у народному господарстві взагалі та у промисловості і науково-освітньому секторі зокрема.

До того ж, соціальна політика націлена, в основному, на забезпечення підтримки певних політичних сил найбільш чисельними, та найбільш зубожілими, електоральними соціальними групами на безперервних виборах веде до втрати уваги щодо підтримки соціальних проєктів, які б мали складати базу, ядро протосереднього класу – технічної, наукової, освітньої інтелігенції, висококваліфікованої робочої сили виробничого сектору. У суспільстві останнім часом домінує так званий "офісний планктон": менеджери – виконавці нижньої та середньої ланки, що обслуговують процес прийняття рішень. Окрім появи стійкої тенденції до постійного кількісного зростання такого "планктону" на засадах розширеного самовідтворення, отже до постійного зростання трансакційних витрат, "офісний планктон" відтягує у своє інституціональне поле значну частину освіченої молоді, яка б могла, за певних умов, скласти ядро працівників високотехнологічних галузей, що забезпечують світовий рівень конкурентоспроможності у всіх розвинених країнах.

Недалекоглядною є й політика щодо формування наукової та освітньої бази технологічних, отже й соціальних перетворень в економіці. Послідовність із якою влада протягом усього трансформаційного періоду економіки на освіті, науці, культурі, наводить на роздуми про її невпевненість у майбутньому країни, або, у кращому випадку, про недалекоглядність і заслуговує на спеціальне дослідження. Варто, мабуть, було прислухатись до поради президента Гарвардського університету Дерекса Бока, який наголошував: "Якщо ви вважаєте, що освіта це надто дорого, спробуйте поррахувати, скільки коштує невігластво" [17] (надто у масштабах держави – прим. наша – Ю.З.).

Отже, держава, насамперед, повинна визначитися із тим, який тип, модель ринкової економіки бажаний в країні: якщо модель Рікардо, основу якої складає повна свобода ринкової стихії де конкуренція, за висловом Ф.О. фон Хайека, це ефективний спосіб спрямування невідомих ресурсів на невідомі цілі, то це надовго відкидає нас у стан інтуїтивних підходів до управління складними економічними та соціальними процесами, що означає відсутність розуміння та свідомого використання інструментів ринку на макрорівні. За цих умов ми приречені постійно натикатися на провали ринку не використовуючи, водночас, усі його позитивні потенційні мотиваційні можливості. До того ж, такий стан означає панування індивідуального капіталу з усіма його підводними течіями, примхами, соціальною поляризацією тощо. Якщо ж ми дійсно бажасмо в європейській економічній, соціальній та культурній простір, то у ньому вже давно не тільки "гроші мають значення" (М. Фрідман).

Отже, чим раніше представники політичної та економічної влади збагнуть усю глибину різниці між сучасним змістом основних ринкових інститутів, за допомогою яких сьогодні лише й можливий подальший стійкий економічний розвиток, та змістом тих самих за формою інститутів періоду не тільки вільного, але й дикого ринку епохи первісного нагромадження капіталу, тим краще буде й для них, і, насамперед, для національної економіки, держави, суспільства. Адже визнання, з боку капіталу та влади, необхідності існування та розвитку значного, домінуючого масиву висококваліфікованої робочої сили, отже працівників, які не тільки здатні створювати високотехнологічний продукт, але й отримують за це адекватну винагороду та визнання, що знаходить свій прояв, як у високій платі, так і в участі в

управлінні, прийняті рішення, це й визнання стратегічних шляхів забезпечення конкурентоспроможності України у глобалізованій економічній системі, визнання реальної існування потреби у дійсно новій, ефективній системі економічних відносин де людина праці буде одним із основних чинників ефективності цієї праці, отже ефективності майбутньої економіки та суспільства.

Саме такий підхід до розуміння місця та ролі усіх учасників суспільного виробництва щодо забезпечення системної рівноваги в суспільстві може забезпечити його інституціональну симетрію⁴ [18], отже гармонізацію економічних інтересів, завершення формування цілісної метасистеми в національних межах на якісно нових, адекватних вимогам часу засадах. І саме пошук відповідей на питання щодо визначення сутності принципів і форм сучасної мотиваційної системи, яка здатна забезпечити таку гармонізацію, узгодження та реалізацію економічних і соціальних інтересів різних соціальних груп, різних суб'єктів економічного життя в національних економічних системах, у межах світового господарства, є основним завданням сучасної економічної науки.

Висновки з даного дослідження. Діалектика розвитку економічних систем, такої надскладної метасистеми як суспільство, передбачає, по-перше, об'єктивну нерозривну єдність ключових елементів існування та прогресу людства – людини праці, якості її праці та ефективної мотивації якісної праці. Адже тільки реальна економіка опліднена реальним процесом виробництва матеріальних і нематеріальних благ здатна не просто задовольнити нагальні потреби людини та людства, але й створити умови для розвитку цих потреб. По-друге, мотивація голоду, про яку так яскраво писав К. Полані, не може бути засадничою умовою економічного та соціального розвитку, оскільки формує погляд на людину праці (у тому разі й самої людини праці) як на дрібну розмінну монету, оскільки функціональна вартість некваліфікованої робочої сили, як і її праці, надзвичайно низька, отже не є цінністю для підприємця, суспільства, держави. По-третє, ця суперечність може бути розв'язана за умов, коли перехід до нового технологічного способу виробництва, в рамках формування постіндустріального, інформаційного типу виробництва, зумовлює швидке зростання потреби у висококваліфікованій, творчій праці мільйонів, формує об'єктивну залежність власників промислового та інших форм капіталу від залучення та використання у великих обсягах працівників із високими інтелектуальними можливостями до складної, творчої праці. Саме за цих умов відбувається формування людноцентрічної парадигми економічного розвитку і саме за цих умов людина, насамперед людина найманої праці, перестає бути тільки економічною людиною, отримує можливість будувати відносини з іншими суб'єктами економічного життя на якісно нових засадах. Для того, щоби така можливість перетворилася на реальний процес, необхідна зміна стратегічних цілей розвитку країни не лише у сфері економіки, але й у соціальній, духовній, політичній сферах.

Література

1. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. II, с. 222.
2. Афанасьев В.Г. Системность и общество. – М.: Политиздат, 1980. – С. 290.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 2, с. 102.
4. Экономическое мышление: философские предпосылки: Учеб. Пособие /Е.Н Калмычкова, И.Г. Чаплыгина. – М.: ИНФРА-М, 2005. – С. 44.
5. Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии. – Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., 2 изд., т. 21, с. 317.
6. Игнатовский П. Динамизм труда и социально-экономический прогресс // Экономист. – 2005. - № 1. – С. 4.
7. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории: Пер. с англ. / Сост., науч. Ред., послесл. Р.И. Капелюшников; предисл. М.И.Левин. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – С. 592, 593.
8. Капелюшников Р.И. Послесловие. Вклад Гэри Беккера в экономическую теорию // Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории: Пер. с англ. / Сост., науч. Ред., послесл. Р.И. Капелюшников; предисл. М.И.Левин. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – С. 646.
9. Морита Акио. Сделано в Японии. М.: Прогресс. – 1990. - С. 279.
10. Сэй Ж.-Б. Трактат по политической экономии. М: Дело, 2000. – С. 34-35.
11. Там само. – С. 56-57.
12. Миэль Дж.С. Принципы политической экономии. Т.3. М.: Прогресс, 1981. – С. 79, 80-81.
13. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., Т.1, С. 604.
14. Маслоу Абрахам. Теория мотивации человека. – Классики теории государственного управления: американская школа /Под ред. Дж. Шафритца, А. Хайда. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – с. 148-149.
15. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег // Антология экономической классики. М. 1993. "ЭКОНОМ" "КЛЮЧ". – С.262.
16. Стюарт Т. Интеллектуальный капитал – новый источник богатства организаций //Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология /Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 381.
17. Добрынин А.И. и др. Человеческий капитал в транзитивной экономике. – Санкт-Петербург, "Наука". – 1999. – С. 199.
18. Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки. – К.: Либідь, 2000. – С. 39.

¹ Одне з визначень **економічної людини** (homo economicus) уявляє її як сукупність економічних потреб, інтересів, цілей індивіда, органічне поєднання у ньому рис працівника та власника. Економічна сутність людини розкривається в суперечливій єдності людини-працівника як основного елемента системи продуктивних сил і людини-власника як суб'єкта економічних відносин, передусім відносин економічної власності. Найглибшою сутністю економічної людини визначається діалектичне суперечливе поєднання колективної та індивідуальної власності, в якому індивідуальна (приватна трудова) власність відображає людську природу взагалі, розкриває належність людини до продуктивних сил і є основою економічної незалежності, свободи індивіда. Колективна власність відображає соціальну форму економічної сутності людини, розкриває її приналежність до трудового колективу, суспільства загалом, до відносин економічної власності, її особливості з точки зору базисних відносин суспільства.

Людину соціальну можна визначити як умову, інституціональну форму та результат становлення системи соціальних відносин, в межах якої всебічно розвиваються сутність і сили людини, відбувається її перетворення в особистість, що передбачає діалектичне заперечення економічної сутності людини. Тобто, соціальна людина не може сформуватись не досягнувши найвищих якостей людини-працівника і раціональних меж людини-власника. Тому людина як індивідуальність, за словами Гегеля, утримує в собі нескінченну множинність відносин і зв'язків, що належать до конкретного змісту людської душі (Про що йшлося у наведеному вище визначенні сутності Людини за В.Далем – Ю.З.). З поміж потреб соціальної людини вирішальну роль у перспективі відіграватимуть потреби у вільній творчій праці, універсальному характері дій особи, у власному її вдосконаленні, потреби у всебічному розвитку здібностей до сприйняття знань, максимально можливого подовженні активного життя. – Мочерний С.В., Ларіна Я.С., Устинко О.А., Юрій С.І. Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. Т.1 /За ред.. С.В. Мочерного. – Львів: Світ, 2005. – С. 439, 440.

² Мотивація – комплекс внутрішніх чинників, які зумовлюють і спрямовують діяльність людини, колективу, окремої соціальної групи або суспільства на досягнення усвідомленої мети. Основний принцип, ядро філософії мотивації: найвищий результат із найнижчими витратами (максимальний результат із мінімальними витратами).

³ Термін *економіка знань* вперше введено в обіг у 1962 р. австро-американським вченим Фріцем Махлупом.

⁴ К.Віксель, Ш. Бланкарт під інституціональною симетрією розуміють "узгодженість цілей і функцій учасників голосування", тобто таку ситуацію, за якої "відповідальні за прийняття рішень" будуть об'єктивно зважувати всі за і проти лише за умови "єдності інтересів користувачів державних послуг, носіїв рішень і платників податків". На думку названих вчених, лише за даних обставин "відсутня будь-яка третя сторона, що скористається від споживання блага, не несучи при цьому ніяких витрат на його виробництво".

Стаття надійшла до редакції 14.02.2013 р.

